

R. F. J. Paping, *'Voor een handvol stuivers'. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Dissertatie Groningen 1995, *Historiae agriculturae* XXVII; Groningen: REGIO PProjekt, Groningen: Nederlands agronomisch-historisch instituut, 1995, xxi + 535 blz., ISBN 90 5028 056 0).

Het blijft voor een onderzoeker met Vlaamse wortels een ongewone ervaring: de confrontatie met een landbouweconomie waarbinnen al eeuwen lang de externe markt en de monetaire transacties het levensritme bepalen, waarbinnen er een duidelijke scheidslijn loopt tussen bezittende boeren en bezitsloze arbeiders. Althans, dit is wat wij en velen onder ons van Groningen voorstellen. *In globo* blijft dit beeld na lezing van het boek van Richard Paping overeind, alleen is nu wel duidelijk dat die ogenschijnlijke stabiliteit onderliggende veranderingen in de sociale structuur verhuult.

Tussen het midden van de achttiende en het midden van de negentiende eeuw ondergaat de Groningse landbouweconomie een aantal structurele verschuivingen. Ten eerste gaat een verdubbeling van de bevolking samen met een intensivering van het landbouwbedrijf. De grotere arbeidsinzet genereert een neerwaartse druk op de arbeidsproductiviteit. Dit wordt echter ruim gecompenseerd door een forse verbetering van de ruilvoet: (geëxporteerde) landbouwproducten worden duurder, (geïmporteerde) industriële producten worden goedkoper. Ten tweede leidt een ongelijke participatie aan de stijging van de levensstandaard tot processen van sociale polarisatie en proletarisering. Niet alleen groeit de loonafhankelijke bevolkingsgroep sterk aan (in 1770 heeft 44% van de in de landbouw actieve bevolking het statuut van arbeider, in 1850 is dat al 70%), daarbij ondergaat deze groep die hoofdzakelijk leeft van loonarbeid het scherpst de gevolgen van een differentiërende arbeidsmarkt (zomerarbeid), stagnerende reële lonen, een destabilisering van de immobiëlenmarkt, de beperkte draagkracht van de armenzorg, een eenzijdiger voedselpatroon. De globale inkomensstijging op de Groninger klei in de jaren 1770-1860 komt in onevenredige mate ten goede aan de kleine bovenlaag van kapitalistische boeren. Een 'verzakelijking' van de sociale verhoudingen zou hiervan het gevolg zijn. Een structurele sociale crisis blijft niettemin uit, omdat a zich een forse middenlaag ontwikkelt die gedeeltelijk mee profiteert van de economische groei, b de arbeidsvraag op lange termijn vrij stabiel blijft en c de relatieve prijs van niet-agrarische producten sterk daalt. Het is juist de sterke oriëntatie op een exportgerichte landbouw die de bestudeerde regio in deze periode van verarming relatief succesvol maakt (308).

Het onderzoek van Richard Paping wordt voorgesteld in een bijzonder gecondenseerd verhaal van 300 bladzijden waaraan 100 bladzijden bijlagen, evenveel bladzijden noten, literatuur- en archiefverwijzingen, een tachtigtal afbeeldingen en enkele tientallen tabellen en grafieken werden toegevoegd. Het doornemen van dit alles vergt tijd en doorzetting, temeer omdat de lezer zich door een wijde reeks van invalshoeken en analyses moet worstelen. Maar benadrukt moet worden, de inspanning loont. Gezegend met veel vakmanschap presenteert de auteur vaak doorwrochte ontledingen en interpretaties van het bevolkingsverloop, de beroeps- en bedrijfsstructuur, de economische productie, lonen en prijzen, koopkracht, consumptie en bestedingen, armenzorg. Voor dit alles steunt hij — tenminste in mijn Vlaamse ogen — op een onvoorstelbare hoeveelheid origineel bronnenmateriaal. Een groot deel van die gegevens kon worden omgezet in monetaire equivalenten en worden geordend in seriële reeksen, een krachtig onderzoeksinstrument in een geldeconomie als die van Groningen. Daarnaast is rijkelijk geput uit een opmerkelijk aanbod aan ego-documenten, inzonderheid boerderij-boekhoudingen. Dit dubbel aanbod tekent mee voor het soms dubbelslachtige karakter van het boek. De kern van het verhaal steunt op een structuralistische ontleding van tijdreeksen, waarbinnen zonder de vele aannames en intra- en extrapolaties geen voldoende coherentie kon worden

verkregen. Niettemin moet de lezer met de aanbrenge van vele populistische penseelstreken te pas en te onpas duidelijk worden gemaakt dat 'de mens' centraal blijft staan, en dat dit de uiteindelijk betrachting van een 'gezamenlijke biografie' blijft (v).

Hoe dan ook, van de hier voorgestelde analyse gaat een grote kracht uit. Met veel inspiratie en naar ik meen tevens transpiratie, krijgt Paping het overvloedige bronnenmateriaal aan de praat. De combinatie van de vele parameters verschaft een inzicht in de ontwikkeling van de regionale levensstandaard en in de sociale verschillen. De analyse van de inkomens en bestedingen (41 prijsreeksen!) is een ware krachttoer. Hier vinden we een geslaagde combinatie van 'anonieme' data over opbrengsten, koop en verkoop met gepersonaliseerde informatie over budgetbesteding en consumptie.

De vraagstelling in dit boek schrijft zich in in het breder debat over economische groei en levensstandaard, en treedt als dusdanig in discussie met werken die vanuit een macro-benadering vertrekken. Hier raken we een pijnpunt aan, namelijk het onvermogen om tot op vandaag de veelheid van regionaal onderzoek samen te brengen en te confronteren met 'nationale' benaderingen. Wordt het geen tijd het enorme informatieaanbod en de grote arbeidsinvestering die in de regionale studies zit verscholen, in een comparatieve benadering te valoriseren?

Tegelijkertijd lijkt het me nuttig minder nadruk te leggen op in mijn ogen vermeende tegenstellingen in de methodische benadering: a de 'structurele' versus 'prosopografische' benadering, b een analyse op basis van tijdreeksen versus de methode van opeenvolgende dwarsdoorsneden. Ook hier stelt zich de uitdaging: hoe brengen we deze benaderingen samen?

Eric Vanhaute

P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford, Washington: Berg Publishers, 1996, xiv + 256 biz., £34.95, ISBN 1 85973 093 0).

Zoals de ondertitel aanduidt, staat de katoenfabriek van Voortman centraal in het boek. Het basismateriaal heeft SchoUiers geput uit het rijke bedrijfsarchief van de firma, althans het gedeelte dat in de jaren zeventig door een team van de Vrije Universiteit Brussel onder de leiding van de professoren E. Scholliers en J. Hannes in een baanbrekend werk over de levensomstandigheden van de Gentse textielarbeiders werd bewerkt en gepubliceerd. De auteur maakte deel uit van het team. In het kader van die publicatie verscheen ook een bedrijfsgeschiedenis van de fabriek. Zij werd opgesteld door Marc Scholliers, van vorming een econoom en broer van de auteur. Die bedrijfsgeschiedenis belicht enkel het economisch aspect'.

Alhoewel het niet uit de titel blijkt, wordt hier de periode behandeld tot 1914. Scholliers motiveert de datum *ad quern* met te verwijzen naar de loonboeken waarop zijn studie steunt. Zij vormen voor de spinnerij en weverij continue reeksen van 1835 tot 1914. De continuïteit ontbreekt voor de loonboeken van de katoendrukkerij en voor de vroegere en latere loonboeken van de spinnerij (lees pagina 8 weverij). De auteur heeft deze daarom onbruikbaar geacht voor zijn opzet. SchoUiers kent enkel het Stadsarchief van Gent als bewaarplaats. Toch valt te bezien of onder het bedrijfsarchief dat na de sluiting van de fabriek in 1987 aan het MIAT te Gent werd overgemaakt (vijftig strekkende meter van circa 1870 tot en met de twintigste eeuw) geen documenten voorkomen die de reeksen kunnen aanvullen. Bovendien berust ook nog een deel van het bedrijfsarchief van de firma bij de Dienst voor monumentenzorg van de stad Gent en in het Provinciaal textiel- en kostuummuseum te Oelegem, uit de periode 1790-1880. Die verspreiding maakt het inderdaad niet gemakkelijker voor de vorser. Geen wonder dat hem delen ontsnappen.